

Thesaurus polyglottus et flores quadrilingues

Festschrift für Stanisław Prędota zum 60. Geburtstag

herausgegeben von
Stefan Kiedroń und Agata Kowalska-Szubert

Oficyna Wydawnicza ATUT – Wrocławskie Wydawnictwo Oświatowe
Wrocław 2004

Thesaurus polyglottus et flores quadrilingues.
Festschrift für Stanisław Prędota zum 60. Geburtstag

Herausgegeben von
Stefan Kiedron und Agata Kowalska-Szubert

Wrocław 2004

THESAURUS POLYGLOTTUS
ET FLORES QUADRILINGUES
Festschrift für Stanisław Prędota

Wrocław 2004

Matthias Hüning
Freie Universität Berlin

Over woorden en woordgroepen: A + N-verbindingen in het Nederlands en in het Duits

Inleiding

Taalkundigen gaan over het algemeen – expliciet of impliciet – uit van een taakverdeling tussen morfologie en syntaxis. Deze aanname wordt bijvoorbeeld verwoord door Laurie Bauer, wanneer hij schrijft:

- 1 „Like derivatives, compounds provide names for entities, properites or actions. This is opposed to providing descriptions, which is the function of syntax.” (Bauer 1988:102)

Volgens hem worden door derivatie en compositie nieuwe lexemen gevormd, nieuwe lexiconeenheden, die als geheel worden geleerd, opgeslagen en gebruikt, net als ongelede woorden (p. 101). Syntactische eenheden (woordgroepen, zinnen) daarentegen zijn niet opgeslagen, maar worden ter plekke gevormd.

Nu is dit natuurlijk in principe juist, maar er is wel vaker gewezen op het feit dat er tussengebieden zijn, waar de zaken niet zo eenduidig liggen. Eén voorbeeld van zo'n overgangsgebied vormen die combinaties van het type A+N die door o.a. Van Sterkenburg (1993) 'gelexicaliseerde woordgroepen' worden genoemd en die in zekere zin een tussenpositie innemen tussen A+N-samenstellingen en 'gewone' A+N-woordgroepen. Geert Booij en Ariane van Santen geven in hun inleiding in de morfologie het volgende overzichtje:

- 2 Woorden en woordgroepen (Booij & Van Santen 1998:37)

(a) dundruk	(b) dunne darm	(c) dunne	streep
vrijkaart	vrije	schop	vrijeweg
zwartbroek	zwarte markt	zwarte	sok
kleingeld	kleine teen	kleine	bijdrage
sneltrein	snelle jongen	snelle	start
hardhout	harde schijf	harde	borstel
groothandel	grote school	grote	afstand

DTP
Rafał Matecki

Oficina Wydawnicza ATUT – Wrocławskie Wydawnictwo Oświatowe
50-010 Wrocław, Podwale 62
tel. (71) 342 20 56, fax 341 32 04, e-mail oficyna@atut.ig.pl

ISBN 83-7432-000-1

Tervijl de woordgroepen onder (c) omschrijvingen geven, fungeren de samenstellingen onder (a) en de woordgroepen onder (b) volgens Booij en Van Santen als naam. De samenstelling is dan een morfologisch benoemingsprocédé, de A+N-woordgroep onder (b) een syntactisch benoemingsprocédé, en het is dit laatste procédé dat problematisch is voor de veronderstelde taakverdeling tussen morfologie en syntaxis. Eerder is ook Johan de Caluwe al (vanuit een onomasiologische benadering) tot de conclusie gekomen dat NPs van het type *dumme darm* of *donkere kamer* veel gemeen hebben met samenstellingen. Dergelijke NPs zijn volgens hem „vaste uitdrukkingen die als benoemingseenheid in het lexicon opgeslagen zitten, en als geheel in een zin kunnen worden geïntroduceerd, daarin dus niet of nauwelijks verschillend van gelexicaliseerde – d.w.z. in het lexicon opgeslagen – gelede woorden” (De Caluwe 1990:17).

In deze bijdrage zal ik de karakteristieke eigenschappen bespreken van A+N-samenstellingen en van de daarmee in functie vergelijkbare syntagma's. Ik zal een aantal overeenkomsten en verschillen tussen beide benoemingsprocédés noemen, en ik zal bij deze discussie ook het Duits betrekken. Uitgangspunt daarvoor is een oude observatie met betrekking tot een verschil tussen het Nederlands en het Duits die recentelijk door Geert Booij in zijn *Dutch Morphology* als volgt is verwoord:

- 3 „[...] Dutch differs from German, which exhibits a more frequent use of A+N compounds, where Dutch uses A+N phrases (compare Dutch *harde schijf* with German *Festplatte* for 'hard disk', or Dutch *oude stad* with German *Altstadt* for 'old (part of the) town').” (Booij 2002b:12)

Ik geef een paar illustratieve voorbeelden van dit verschil; het lijstje kan gemakkelijker worden uitgebreid:

4	duune, dikke darm	–	Dünndarm, Dickdarm
	harde schijf	–	Festplatte
	rode, witte wijn	–	Rotwein, Weißwein
	donkere kamer	–	Dunkelkammer
	vrije schop	–	Freistoß
	vrije tijd	–	Freizeit
	volle maan	–	Vollmond
	zwarte markt	–	Schwarzmarkt
	vreemd woord	–	Fremdwort
	wild zwijn	–	Wildschwein

Er lijkt een tendens te bestaan om concepten die door middel van adjectief + zelfstandig naamwoord kunnen worden aangeduid, in het Nederlands te benoemen door middel van een (gelexicaliseerde) woordgroep en in het Duits door middel van een samenstelling.

A+N-samenstellingen in het Nederlands en in het Duits

Als we nu eerst eens kijken naar de samenstellingen in het Nederlands en in het Duits, dan zien we dat de twee talen op dit punt in principe zeer vergelijkbare mogelijkheden hebben. Zo vindt men in beide talen samenstellingen met als eerste lid verbogen en onverbogen adjectieven.

- 5 (a) *der Hohepriester; die Langeweile*
(b) *das Rodlicht, die Frühgeburt*
6 (a) *het platteland, de hogeschool*
(b) *het wekdter, de snelrein*

Voor A+N-samenstellingen in het Nederlands geeft de ANS de volgende onderverdeling (Haeseryn, Romijn, Geerts, De Rooij, & Van den Toorn 1997:689 e.v.)

- 7 (a) Verbogen adjectief + substantief (*hogeschool*) > **niet-productief**
(b) Onverbogen adjectief + substantief > **productief**
– eerste lid vergelijkbaar met (meestal naamwoordelijk) gezegde bij het tweede lid (*nieuwbouw, zuurkool*)
– possessieve samenstellingen (*roodhuid, bleekneus*)

Met betrekking tot het (a)-type is door De Caluwe opgemerkt dat het zeer de vraag is of we hier echt te maken hebben met samenstellingen. *Hogeschool, platteland* of *rodekool* zijn volgens hem geen samenstellingen, maar gelexicaliseerde A+N-woordgroepen „waarvan het lexicale statuut orthografisch bevestigd is” (De Caluwe 1990:18). Het aaneenschrijven van deze combinaties is dus een orthografisch gevolg van de lexicalisering, maar geen teken voor een mogelijke woord-status ervan. Een vergelijkbare argumentatie vinden we bij Booij & Van Santen (1998:151), hoewel zij een verschil maken tussen *rodekool* (woordgroep) en *hogeschool* ('tot woord versterde woordgroep').

Met betrekking tot het (b)-type daarentegen is geen twijfel mogelijk: het gaat hier om samenstellingen. Het procédé is echter onderhevig aan vrij strikte beperkingen die vooral betrekking hebben op de vorm van het adjectief, het linkerlid van de samenstelling, dat bij voorkeur ongeleed is (wel *ziekheid*, niet **ziekigbed*).

De situatie in het Duits is zeer vergelijkbaar. Woorden als *der Hohepriester* of *die Langeweile* (met een verbogen adjectief als eerste lid dus) moeten worden geanalyseerd als versterkte woordgroepen. Deze categorie kan niet productief worden uitgebreid. En ook in het Duits zijn gelede woorden als eerste lid in principe uitgesloten.

- 8 „Welche Adjektive gebräuchlicher sind als andere, ist nicht erkennbar [...] miunter sind aber Tendenzen erkennbar: So werden üblicherweise z.B. Adjektivderivate mit den Suffixen *-bar, -lich, -ig* nicht als Ersteinheiten verwendet.” (Donalies 2002:70)

Vgl. hiervoor ook Eisenberg, die een en ander wat stellerig formuleert:

- 9 „Als adjektivische Erstglieder sind neben einfachen vor allem Stämme mit Pseudosuffixen zugelassen [Typ *Muntermacher*, *Fertiggericht* – MH]. Stämme mit Derivationsuffixen sind dagegen generell erst einmal ausgeschlossen.“ (Eisenberg 1998:218)

Naast *farbiger Druck* of *pflanzliche Kost* vinden we dan ook geen **Farbigdruck*, **Pflanzlichkost*, maar de N+N-composita *Farbdruck* en *Pflanzenkost*. Wel mogelijk zijn – in tegenstelling tot het Nederlands – superlatiefvormen: *Schwerstarbeit*, *Kleinstbetrieb*, *Höchstpreis* (hier is **Hochpreis* zelfs uitgesloten).

Erben (2000:43) gaat nog een stap verder. Hij constateert een voorkeur niet alleen voor ongelede maar bovendien ook nog een lettergreepige adjectieven. Het stelt dat meerlettergreepige adjectieven weliswaar mogelijk zijn, maar alleen als de klemtoon op de laatste lettergreep ligt (*Kolossalgemälde*, *Intensivkurs*). Fleischer & Barz (1992:104) laten echter zien dat dit zo niet juist is. Ze wijzen daarvoor op samenstellingen als *Doppelagent*, *Dunkelkammer*, *Sauerbraten*, *Trockenrasierer* enz., allemaal met de klemtoon op de eerste lettergreep.

Als we het Nederlands en het Duits met elkaar vergelijken, zijn er dus nauwelijks principiële verschillen met betrekking tot de compositiemogelijkheden. Toch worden A+N-samenstellingen in het Duits kennelijk makkelijker gevormd en meer gebruikt dan in het Nederlands. Structurele bezwaren tegen Nederlandse samenstellingen als **volmelk* (*Vollmilch*), **donkerkamer* (*Dunkelkammer*) of **dundarm* (*Dünndarm*) zijn er niet. Toch geven Nederlanders de voorkeur aan de corresponderende woordgroepen en deze blokkeren – als ze eenmaal als naam zijn ingeburgerd – de vorming van de mogelijke samenstelling (vgl. Booij 2002b:12).

A+N-woordgroepen in het Nederlands en in het Duits

Laten we nu kijken naar de eigenschappen van gelexicaliseerde A+N-woordgroepen. Booij suggereert in zijn *Dutch Morphology* dat we te maken hebben met ‘gewone’ NPs, die als namen kunnen fungeren voor bepaalde entiteiten. Ze hebben echter een heleboel speciale eigenschappen. Ten eerste zijn deze woordgroepen niet scheidbaar (Booij & Van Santen 1998:37):

- 10 de ontstoken *dikke darm* vs. *de dikke ontstoken darm
de grote *donkere kamer* vs. *de donkere grote kamer
de pijnlijke *kletne teen* vs. *de kleine pijnlijke teen

Ze zijn ook semantisch niet (meer) zonder meer compositioneel: een *donkere kamer* is niet zomaar een donkere kamer, is niet het tegendeel van een lichte kamer en een *harde schijf* is niet zomaar een harde schijf, is niet het tegendeel van een zachte of weke schijf.

De adjectieven zijn niet gradeerbaar (a) en ze kunnen ook niet worden versterkt door een ‘intensifier’ (b), wat bij niet gelexicaliseerde combinaties wel kan:

- 11 (a) *de donkerste kamer is geen donkere kamer
*een wilder zwijn is geen wild zwijn
(b) *een erg dikke darm is geen dikke darm
*een vreselijk vrije schop is geen vrije schop

Overigens kunnen dergelijke intensifieers wel bijvoegelijk worden gebruikt; ze hebben dan betrekking op de A+N-woordgroep als geheel: een *vreselijke vrije schop*. Gelexicaliseerde woordgroepen vertonen volgens De Caluwe (1990:17) bovendien een verschuiving van dubbel accent naar eenheidsaccent:

- 12 grote 'kamer vs. donkere 'kamer
'metalen 'schijf vs. harde 'schijf

Tenslotte kunnen A+N-woordgroepen in het Nederlands worden gebruikt als eerste lid van een samenstelling. Ook op dit punt verschilt het Nederlands van het Duits, waar alleen A+N-samenstellingen kunnen optreden als eerste lid van een samenstelling. Vergelijk in dit verband de Nederlandse *dikkedarmontsteking* met de Duitse *Dickdarmentzündung*. De mogelijkheid tot vorming van samenstellingen met A+N-woordgroepen is overigens niet per se voorbehouden aan gelexicaliseerde woordgroepen (Booij 2002b:146; Booij & Van Santen 1998:214 e.v.); een *heteluchthallon* is in het Duits een *Heißluftballon* en voor samenstellingen als *blotevrouwenblad* is er geen direct equivalent in het Duits.

Samenvattend kunnen we dus concluderen dat er tal van eigenschappen zijn waardoor de Nederlandse A+N-woordgroepen in kwestie verschillen van ‘gewone’ NPs die bestaan uit A+N, eigenschappen die het rechtvaardigen om aan deze woordgroepen een eigen, speciale status toe te kennen.

Ook het Duits kent A+N-woordgroepen, die deze speciale eigenschappen hebben. *Saurer Regen* doet in het Duits dienst als naam voor het verschijnsel dat in het Nederlands *zure regen* heet. En voor een reeks van achtereenvolgens op groen springende verkeerslichten die in het Nederlands wel wordt aangeduid met *groene golf*, wordt in het Duits het directe equivalent daarvan gebruikt, nl. *die grüne Welle*. Voor dergelijke woordgroepen geldt ook in het Duits dat ze niet scheidbaar zijn en semantisch niet meer compositioneel en doorzichtig. En de adjectieven zijn in deze NPs ook in het Duits niet gradeer- of intensiveerbaar.

Het is dus niet zo dat het Duits altijd kiest voor een A+N-samenstelling wanneer er behoefte is aan een naam. Er zijn wel degelijk gevallen waarin deze functie wordt vervuld door een A+N-woordgroep. En als deze is ingeburgerd, geldt ook voor het Duits dat de corresponderende samenstelling geblokkeerd is (**Sauerregen*, **Grünwelle*). Het gesignaleerde verschil is dus eerder een gradueel verschil: er bestaat een tendens om in het Duits te kiezen voor een samenstelling waar het Nederlands een woordgroep heeft en houdt.

Taakverdeling tussen morfologie en syntaxis?

Terug naar de taakverdeling tussen morfologie en syntaxis. Johannes Erben verdeelt voor het Duits het standpunt dat er een taakverdeling is tussen woordgroep en samenstelling:

- 13 „Hingegen gibt es in der Allgemeinsprache z.B. nicht **Schön-stadt*, obwohl eine *schöne Stadt* üblich ist. Das ist nun nicht den unergründlichen Entscheidungen einer 'Norm' zuzuschreiben, sondern einer Aufgabenverteilung zwischen Wortgruppe und Wortzusammensetzung. Hauptaufgabe der Zusammensetzung mit adjektivischem Erstglied ist es offensichtlich, etwas als Sonderart oder Sonderkategorie abzuheben, wo dies dem Sprecher bzw. einer Sprechergruppe sachlich erforderlich erscheint.“ (Erben 2000:43/44)
- 14 „Durch Aufgeben der Flexionselemente, pausenlose feste Bindung an ein substantivisches Grundwort, Übernahme des Neuwortakzents und inhaltliche Spezialisierung hebt sich das Adjektivkompositum von der attributiven Gruppe ab.“ (Erben 2000:44/45)

In het Duits is er dus een verschil tussen woordgroep aan de ene kant en samenstelling aan de andere: *die dunkle Kammer* is een kamer zonder licht, *die Dunkelkammer* is een speciaal soort ruimte, een naam voor een specifiek concept.

Dit semantische verschil tussen samenstelling en woordgroep vinden we ook wel in het Nederlands. De ANS schrijft:

- 15 „Heel wat van de op deze manier gevormde samenstellingen zijn algemeen gebruikelijk. Vaak treedt er betekenisdifferentiatie op ten opzichte van ermee corresponderende naamwoordelijke constituenten. Zo hoeven *kleinkinderen* helemaal geen *kleine kinderen* te zijn en is (*een*) *grootvader* niet hetzelfde als *een grote vader*.“

Voor die A+N-woordgroepen die als naam worden gebruikt is deze mogelijkheid van betekenisdifferentiatie er echter in veel mindere mate. Alleen in contexten die heel duidelijk een andere interpretatie eisen, is het mogelijk om zo'n NP niet als naam te gebruiken. Een *harde schijf* is zonder context altijd de naam voor een computeronderdeel en men moet wel (door context-informatie) heel duidelijk maken dat men als spreker een andere interpretatie wenst. Dit kan bijvoorbeeld door *harde schijf* in contrast met *zachte schijf* te gebruiken of door toevoeging van een intensiveerder: *dit is wel een erg harde schijf*. In alle andere gevallen is *harde schijf* – net als het Duitse *Festplatte* – de naam voor een specifiek ding, het dient als benaming voor een speciale categorie.

Laten we even ervan uitgaan dat de principiële taakverdeling tussen samenstelling en woordgroep waar Erben het over heeft, er is voor het Duits én voor het Nederlands. Als dat zo is, dan is de vraag niet zozeer waarom het Duits vaker dan het Nederlands kiest voor een samenstelling, maar – andersom – waarom het Ne-

derlands in veel gevallen 'genoegen neemt' met de A+N-woordgroep als benoemingseenheid. Het verliest daardoor immers een mogelijkheid tot betekenisdifferentiatie. Wat maakt dus dergelijke woordgroepen in het Nederlands geschikt ter als benaming dan in het Duits?

Ik wil hier de stelling verdedigen dat dat te maken heeft met de vormelijke eigenschappen van zo'n woordgroep. In het Nederlands is de vorm van deze syntagma's betrekkelijk vast, terwijl die in het Duits – afhankelijk van de naamval – nog wel eens kan variëren.

- 16 der *saure Regen* – de *zure regen*
die Gefahr des *sauren Regens* – het gevaar van de *zure regen*

Als we voor de grap de samenstelling en de (in deze beteknis ongebruikelijke) corresponderende woordgroep nemen, dan zou dat worden:

- 17 der *dünne Darm* (*Dünndarm*) machte ihm Schwierigkeiten
ihm wurde sein *dünner Darm* (*Dünndarm*) entfernt
er wurde an seinem *dinnen Darm* (*Dünndarm*) operiert
die Entfernung seines *dinnen Darms* (*Dünndarms*)

De Nederlandse vertaling van deze zinnen zou telkens de vorm *dünne darm* hebben. De woordgroepen zijn dus, afhankelijk van de naamval, in het Duits in vormelijk opzicht variabel. Dit betreft het substantief, maar er is ook variatie binnen de NP, bij het adjectief. Dergelijke groepen zijn in het Duits qua vorm minder vast en daardoor ook minder herkenbaar als eenheid dan in het Nederlands.

Nu is een naam, een benoemingseenheid een lexicaal teken. En lexicale tekens zijn (niet pas sinds De Saussure) gekenmerkt door een vorm-betekenis-eenheid: een vaste vorm correspondeert met een vaste betekenis. Daarom ligt het voor de hand om – wanneer een woordgroep als naam voor een bepaald concept ingeburgerd raakt – ook de vorm 'vast' te maken. Dat kan door de vorming van een samenstelling op basis van zo'n woordgroep, maar in het Nederlands is dat minder nodig en minder voor de hand liggend dan in het Duits omdat ook de vorm van de woordgroep al vast is. De woordgroep is niet scheidbaar en de vorm van adjectief en substantief is onveranderlijk. Ook bij meervoudsvorming verandert er binnen de woordgroep niets, de vorm van het adjectief blijft hetzelfde, het meervoud wordt, net als bij A+N-samenstellingen, door een suffix achter het substantief uitgedrukt.

Nu kan men tegenwerpen dat er toch ook Nederlandse syntagma's zijn die in vormelijk opzicht variabel zijn. Ik denk hierbij natuurlijk aan de woordgroepen met een *het*-woord als kern, waarbij de vorm van het adjectief immers verschillend is al naar gelang de woordgroep bepaald of onbepaald wordt gebruikt: *een vreemd woord* vs. *het vreemde woord*. Het valt echter op dat verreweg de meeste gelexicaliseerde A+N-woordgroepen een *de*-woord als kern hebben. *Het*-woorden als kern komen veel minder vaak voor (wat uiteraard vooral ermee te maken heeft dat er gewoon minder *het*-woorden zijn dan *de*-woorden, maar misschien is er ook nog iets anders

aan de hand). De Caluwe doet „een willekeurige greep uit gelexicaliseerde syntagma's", wat 71 voorbeelden oplevert. Hiervan zijn maar 10 *het*-woorden, 7 worden alleen in het meervoud gebruikt, de rest heeft een *de*-woord als kern (De Caluwe 1990:18). Als we vervolgens kijken naar die syntagma's met een *het*-woord als kern, dan zien we dat ook deze in het daadwerkelijke gebruik in feite vaak onveranderlijk zijn.

Ten eerste vinden we woordgroepen als *een/het open veld*, die in dit opzicht onproblematisch zijn omdat adjectieven op *-en* onveranderlijk zijn. Andere *het*-woordgroepen hebben de neiging om tot samenstelling te worden (wat dan ook leidt tot aanelkaar schrijven):

- 18 klein geld > het kleingeld
wit brood / het witte brood > een/het wittebrood

Daarnaast biedt het Nederlands de mogelijkheid om de flexieuitgang bij het adjectief in speciale gevallen weg te laten, niet alleen bij *het*-, maar soms zelfs bij *de*-woorden. In sommige gevallen levert dat betekenisverschil op. Bekend voorbeeld:

- 19 (a) hij was een *groot man*
(b) hij was een *grote man*

Hier doet (a) dienst als een benoemingseenheid, (b) als omschrijving. Het valt op dat veel gelexicaliseerde woordgroepen met een *het*-woord als kern gebruik maken van deze mogelijkheid. Ik denk hierbij o.a. aan grammaticale termen (*een/het zelfstandig naamwoord*, *bijvoeglijk naamwoord*, *lijdend voorwerp*, *meewerkend voorwerp* enz.). Vaak vindt men ook variatie. Naast *het hoge water* komt ook *het hoog water* (Duits alleen *das Hochwasser*) voor:

- 20 In de lente van 2001 bleef het water in de rivieren nog lange tijd hoog staan met de gebruikelijke overstromingen. **Het hoge water** werd niet direct veroorzaakt door extreme regenval zoals in de herfst van 1998 (http://www.home.zonnnet.nl/bernhard.de.vries/hoog_water.htm)
Op deze tekening zien we **het hoog water** in de Linge over de oevers van de Steenhoekse kanaalsluis stromen op 26 januari 1820.
(<http://www.xs4all.nl/~pho/Highwater/hoogwater.htm>)

Vaak zijn er duidelijk voorkeuren. Als men bijvoorbeeld via *Google* zoekt naar diverse vormen van *stoffelijk overschot*, dan levert dat in januari 2004 deze cijfers op (aantallen gevonden pagina's):

21 "een stoffelijk overschot"	552
"een stoffelijke overschot"	0
"het stoffelijke overschot"	169
"het stoffelijk overschot"	4050
"de stoffelijk overschotten"	15
"de stoffelijke overschotten"	704

In het enkelvoud is er dus een zeer duidelijke voorkeur voor het onverbogen adjectief (zowel in onbepaalde als ook in bepaalde contexten), in het meervoud gaat de voorkeur duidelijk uit naar het verbogen adjectief. Daarnaast vindt men ook nog 14 gevallen waarin adjectief en substantief aan elkaar geschreven zijn. Het gaat daarbij uitsluitend om het onverbogen adjectief. Een voorbeeld:

- 22 Bij overlijden van een verzekerde wordt **het stoffelijkoverschot** gepatriëerd.
(<http://www.marcel-caenen.be/08-vakantieverzekeringen.htm>)

Vergelijkbare gegevens levert een zoektocht naar de vormen van *oud papier* op.

- 23 „het oude papier" – 313
"het oud papier" – 3810
"het oudpapier" – 154

Twee voorbeelden ter illustratie:

- 24 Al meer dan 30 jaar verzamelt Constantia **oud papier**. Elke eerste zaterdag van de maand wordt **de oud papier actie** georganiseerd. Met drie trekkers en wagens, die wij altijd van boeren uit het dorp kunnen lenen, halen wij **het oud papier** op dat de inwoners van Menaldum langs de weg klaarzetten.
(<http://www.constantia.nl/oudpapier.htm>)

In de papierindustrie wordt **het oudpapier** dagelijks in grote hoeveelheden aangevoerd.

(<http://members.home.nl/wprins/Golfkarton.html>)

De genoemde voorbeelden en cijfers zijn uiteraard geenszins representatief, maar ze maken exemplarisch duidelijk, dat naamgeving met behulp van een A+N-woordgroep ertoe kan leiden dat ook in het geval van *het*-woorden wordt geprobeerd om een vaste woordvorm te hanteren. Behalve in uitzonderlijke gevallen als *wittebrood* is dat dan de vorm met een onverbogen adjectief. Dit geldt echter alleen voor het enkelvoud. In het meervoud wordt het adjectief over het algemeen verbogen. Naast *het wilde zwijn* treffen we niet alleen aan *het wild zwijn* en *het wildzwijn*, maar ook *de wildzwijnen*, die het echter qua frequentie zeer duidelijk moeten afleggen tegen *de wilde zwijnen* of (incidenteel) *de wildeszwijnen*.

We kunnen dus constateren dat het essentiële verschil tussen gelexicaliseerde woordgroepen in het Duits en in het Nederlands bestaat in de betrekkelijke vastheid van de vorm in het Nederlands. Dergelijke woordgroepen vertonen zowel in het Nederlands als in het Duits semantische specialisatie, ze zijn niet scheidbaar, het adjectief is niet gradeer- of intensiveerbaar. In het Nederlands zijn ze bovendien door hun vaste vorm in alle contexten zeer herkenbaar en daarom beter geschikt als naam dan hun Duitse equivalenten.

Wat de taakverdeling tussen morfologie en syntaxis betreft geldt voor beide talen, dat dergelijke gelexicaliseerde woordgroepen moeten worden beschouwd als

lexicale eenheden die door de taalgebruikers als geheel worden opgeslagen, die dus in het lexicon thuishoren, waarbij de Nederlandse door de betrekkelijke vormvastheid meer lijken op samenstellingen dan de Duitse.

Resten twee vragen die te maken hebben met de tendens om in het Duits eerder dan in het Nederlands te kiezen voor het samenstellingsprocédé. Ten eerste: als we voor het Nederlands het streven naar een onveranderlijke, vaste vorm als belangrijk kenmerk van gelexicaliseerde A+N-woordgroepen hebben geïdentificeerd, waarom zijn er dan in het Duits toch ook gelexicaliseerde A+N-woordgroepen (ondanks de vorm-variatie door de naamvallen)?

Ik denk dat hiervoor twee aspecten van belang zijn: semantiek en/of frequentie. Gevallen als *saurer Regen* (*zure regen*) of *grüne Welle* (*groene golf*) zijn qua betekenis zeer gespecialiseerd. Bovendien levert de letterlijke interpretatie geen zinvol resultaat op. Vandaar dat ze ook zonder vaste vorm voldoende herkenbaar zijn. Andere namen in woordgroepsvorm worden waarschijnlijk 'beschermd' door hun frequentie. Denk in dit verband bijv. aan *die große/kleine Zehé*.

De tweede vraag betreft het Nederlands. Hoewel Nederlandse A+N-woordgroepen dus misschien geschikter zijn als benoemingseenheid dan hun Duitse tegenhangers, heeft het Nederlands zoals we gezien hebben wel degelijk de mogelijkheid om nog een stap verder te gaan en – net als in het Duits – gebruik te maken van een samenstelling. Er bestaat echter in het Nederlands een zekere schroom ten opzichte van deze samenstellingen.

25 „Bepaalde woorden, veelal nieuwvormingen, worden echter niet door alle taalgebruikers even acceptabel geacht. Het gebruik ervan kan ook geografisch variëren, waarbij zich verschillen kunnen voordoen per woord of combinatie. Vergelijk bijv. *dubbel-ed*, *grootwinkelbedrijf* (overigens met klemtoon op het eerste deel van het tweede lid), *kleinkunst*, *langspeelfilm*, *specialreimiger*.” (ANS)

En dat was kennelijk ook al 75 jaar geleden zo, toen Jacoba van Lessen constateerde dat er in het Nederlands veel minder nieuwe A+N-samenstellingen worden gevormd dan in principe mogelijk zou zijn. Zij wijst in dit verband op een vermijdingsstrategie om Duitse invloed te weren:

26 „Toch is het niet te ontkennen, dat de jongere formaties van deze soort den indruk geven onder Duitschen invloed te zijn gemaakt. Misschien dat men uit angst voor te groote overeenkomst met het Duitsch zich beperkt heeft in het vormen van jongere analogieën, terwijl alleen in sommige kringen, waar invloed uit Duitschland onvermijdelijk is, zoals in den handel, de industrie en de wetenschap, nog nieuwe formaties in grooten getale gemaakt worden: *groothandel*, *grootindustrie*, *grootmacht*, *specialzaak* (N. R. Ct. 22 Nov. '26), *specialstudie*, *totaalindruk*, *privatdocent*.” (Van Lessen 1928:63)

Vergelijk in dit verband echter ook Steenbergen (1971:119), die zich aansluit bij een eerdere analyse van Van den Toorn en constateert dat we te maken hebben met een „algemeen-germanischen Wortbildungsprinzip” en dus niet met germanismen.

Of zo'n puristische vermijdingsstrategie inderdaad van invloed was of is, is moeilijk bewijsbaar. Ik laat het dan ook in het midden en wil er alleen op wijzen dat dit één factor zou kunnen zijn. Belangrijker lijkt me echter dat de noodzaak om te kiezen voor het woordvormingsprocédé ontbreekt: de syntactische eenheid is voldoende vast en herkenbaar als benoemingseenheid.

Woordgroep, samenstelling, constructie?

Ik heb erop gewezen dat woordgroepen als *donkere kamer* of *oud papier* in een tussengebied tussen syntaxis en lexicon thuishoren. Ze vertonen kenmerken van beide domeinen en ik heb me daarom aangesloten bij een gangbare terminologie en ze 'gelexicaliseerde woordgroepen' genoemd. Vergelijkbaar is het standpunt van Wolfgang Fleischer die dergelijke groepen tot het domein van de fraseologie rekent. Hij gaat dan nog een stap verder en noemt ze 'lexemen'. Volgens hem is er dus geen één-op-één-verhouding tussen 'woord' en 'lexeem':

27 „Das 'Wort' kann Wortschatzelement sein, muß es aber nicht (z.B. *Selbstfreiheit*, *übereinstimmungsbessen*, *beschweigen* in C. Wolfs 'Kassandra' (Berlin, Weimar, 1983 u.ö.)). Das 'Lexem' andererseits als Wortschatzelement kann die Struktur eines Wortes (*Grünschnabel*), aber auch einer Wortgruppe (*grüne Welle* 'hintereinander geschaltete Verkehrsampeln eines Straßenzuges') haben.” (Fleischer 1997:10)

Fleischer benadrukt op deze manier de overeenkomsten in functie en semantiek tussen woorden en gelexicaliseerde woordgroepen. Voor het Nederlands zou men eventueel ook nog een stap verder kunnen gaan. Als we inderdaad te maken hebben met qua vorm vaste, onveranderlijke eenheden met een eigen semantiek, waarom noemen we ze dan niet samenstellingen?

Het belangrijkste argument tegen deze aanname is het klemtoonpatroon: samenstellingen hebben de klemtoon op de eerste lettergreep, de woordgroepen in kwestie niet.

28 'dumdruk – dunne 'darm
'hardhout – harde 'schijf
'kleinkind – kleine 'teen

Dit lijkt me inderdaad een gewichtig argument. Het is ook het argument dat vaak wordt genoemd in verband met de onderscheiding van woordgroepen en samenstellingen in het Engels, waar men immers aan de spelling geen of nauwelijks houvast heeft. Alleen oude samenstellingen als *blackbird*, *blackboard* of *darkroom* worden aan elkaar geschreven, bij nieuwvormingen gelden geen vaste regels. Vergelijk hier voor bijvoorbeeld recente samenstellingen als *fast-food*, *new town* of *software* die

de drie mogelijkheden laten zien. Daarom noemt ook Bauer als toets in feite alleen de klemtoon, een standpunt dat ook al door Bloomfield is ingenomen (vgl. voor een discussie o.a. Morciniec 2002 [1961]).

- 29 „It can be difficult to decide whether a given adjective + noun collocation is a compound or simply a noun phrase. The criterion taken as distinguishing between the two here is stress: nuclear stress on the adjective, when the collocation is spoken non contrastively in isolation, indicates a compound; nuclear stress on the noun indicates a noun phrase. A collocation like *deep structure* is thus a compound if stressed *'deep structure*, but a noun phrase if stressed *deep 'structure*.” (Bauer 1983:205)

De klemtoon lijkt dus inderdaad een relevant criterium, zowel in het Engels als ook in het Nederlands. De buigings-*e* in Nederlandse woordgroepen als *donkere kamer* die in dit verband vaak wordt genoemd als tegenargument tegen de analyse als samenstelling, lijkt me – gezien de verregaande invariabiliteit van de woordgroepen – daarentegen veel minder zwaarwegend.

Onlangs heeft Geert Booij voorgesteld om de woordgroepen in kwestie te analyseren in het kader van de zgn. ‘construction grammar’ en te beschouwen als ‘con-structies’ of, preciezer, als ‘constructional idioms’.

- 30 „[...] it is appropriate to assume a constructional idiom in the lexicon with the form [AN]_{NP} with two open positions, and no terminal element fixed. This template is a specific instantiation of the general syntactic template for NPs.” (Booij 2002a:315)

Het specifieke ervan is volgens Booij dat deze groepen de status hebben van ‘classificatory lexical expressions’. Door de introductie van de term ‘constructional idiom’ en door uit te gaan van een ‘template’ met twee open posities slaagt hij erin, de uitbreidbaarheid van het A+N-patroon beter te verantwoorden dan in de traditionelere terminologie het geval. De notie ‘gelexicaliseerd’ suggereert een historisch proces en wordt vaak juist als een soort tegenhanger van ‘productief’ gebruikt, waarbij productiviteit dan met (semantische) doorzichtigheid correspondeert. Booij’s terminologie benadrukt nu de uitbreidbaarheid van het patroon om nieuwe benamingen, nieuwe uitdrukkingen met een classificerende functie te creëren. Of dit een adequate manier is om de woordgroepen in kwestie te verantwoorden, moet nog blijken. Booij levert in ieder geval een interessant nieuw perspectief op deze oude problematiek.

Bibliografie

- Bauer, L. (1983), *English Word-formation*. Cambridge: Cambridge University Press.
 Bauer, L. (1988), *Introducing Linguistic Morphology*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
 Booij, G. (2002a), ‘Constructional Idioms, Morphology, and the Dutch Lexicon.’ *Journal of Germanic Linguistics* 14 (3), 301–329.
 Booij, G. (2002b), *The Morphology of Dutch*. Oxford: Oxford University Press.

- Booij, G. & Van Santen, A. (1998), *Morfologie. De woordstructuur van het Nederlands*. Tweede, herziene en uitgebreide druk. Amsterdam: Amsterdam University Press.
 De Caluwe, J. (1990), ‘Complementariteit tussen morfologische en in oorsprong syntactische benoemingsprocedures.’ In: De Caluwe, J. (ed.), *Betekenis en produktiviteit*. Gent: Seminarie voor Duitse Taalkunde, Universiteit Gent, 9–23.
 Donalies, E. (2002), *Die Wortbildung des Deutschen. Ein Überblick*. Tübingen: Gunter Narr Verlag.
 Eisenberg, P. (1998), *Grundriß der deutschen Grammatik. Band 1: Das Wort*. Korrigierter Nachdruck, 2000. Stuttgart, Weimar: Metzler.
 Erben, J. (2000), *Einführung in die deutsche Wortbildungslehre*. 4., aktualisierte und ergänzte Auflage. Berlin: Erich Schmidt Verlag.
 Fleischer, W. (1997), ‘Das Zusammenwirken von Wortbildung und Phraseologisierung in der Entwicklung des Wortschatzes.’ In: Wimmer, R. & Berens, F.-J. (eds.), *Wortbildung und Phraseologie*. Tübingen: Gunter Narr Verlag, 9–24.
 Fleischer, W. & Barz, I. (1992), *Wortbildung der deutschen Gegenwartssprache*. Unter Mitarbeit von Marianne Schröder. Tübingen: Max Niemeyer Verlag.
 Haeseryn, W., Romijn, K., Geerts, G., De Rooij, J. & Van den Toorn, M. C. (1997), *Algemene Nederlandse Spraakkunst*. Tweede, geheel herziene druk. 2 banden. Groningen/Deurne: Martinus Nijhoff uitgevers/Wolters Plantyn.
 Van Lessen, J. H. (1928), *Samengestelde naamwoorden in het Nederlandsch*. Groningen, Den Haag: J. B. Wolters’ U. M.
 Morciniec, N. (2002 [1961]), ‘Attributive Word-groups in English.’ In: Cirko, L. & Kiedron, S. (eds.), *Studia Philologica. Ausgewählte Schriften zur Germanistik und Niederlandistik. Aus Anlass des 70. Geburtstages*. Wrocław: Oficyna Wydawnicza ATUT – Wrocławskie Wydawnictwo Oświatowe, 35–41.
 Steenbergen, G. J. (1971), ‘Zijn samenstellingen als grootstad, totaalindruk „goed” Nederlands?’ *De nieuwe taalids* 64 (2), 112–119.
 Van Sterkenburg, P. G. J. (1993), ‘Gelexicaliseerde woordgroepen van het type A+N.’ *Tabu* 23 (1–2), 131–142.